

DOKUMENT I POLITIKAVE

MBROJTJA E TRASHËGIMISË KULTURORE SERBE NË KOSOVË - SFIDAT DHE REKOMANDIMET

2025

**MBROJTJA E TRASHËGIMISË
KULTURORE SERBE NË
KOSOVË - SFIDAT DHE
REKOMANDIMET**

Titulli i Hulumtimit: „Mbrojtja e Trashëgimisë Kulturore Serbe në Kosovë - Sfidat dhe Rekomandimet“

Botues: OJQ CASA

Autor: Ognjen Gogić

Analiza statistikore: Senka Kostić

Dizajni: Bojan Marinković

Shtypi (kopje): 120

Ky publikim është krijuar si pjesë e një projekti të zbatuar nga organizata joqeveritare Qendra për Veprime Sociale Pozitive (CASA) me mbështetje financiare nga Ambasada Britanike në Prishtinë. Pikëpamjet e shprehura në këtë publikim i përkasin autores dhe nuk reflektojnë domosdoshmërisht pikëpamjet e Ambasadës Britanike.

Viti i botimit: 2025

PËRMBAJTJA

PËRMBLEDHJE EKZEKUTIVE	3
HYRJE	5
METODOLOGJIA	6
KORNIZA LIGJORE	7
<i>Plani i Ahtisaarit</i>	7
<i>Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura</i>	8
ZBATIMI I LIGJIT PËR ZONAT E VEÇANTA TË MBROJTURA	11
<i>Këshilli Zbatues dhe Monitorues</i>	11
<i>Sfidat në zbatimin e ligjit</i>	15
LIGJI PËR TRASHËGIMINË KULTURORE	18
INCIDENTET E SIGURISË DHE MASAT E SIGURISË	22
PËRVETËSIMI KULTUROR DHE NARRATIVAT POLITIKE.....	25
KONKLUZIONI	26
REKOMANDIMET	28
BIBLIOGRAFIA.....	30

PËRMBLEDHJE EKZEKUTIVE

Punimi shqyrton sfidat që lidhen me mbrojtjen e trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë, duke u fokusuar në kornizat ligjore, zbatimin praktik dhe rolin e aktorëve të ndryshëm të përfshirë në mbrojtjen e këtyre vendeve. Ruajtja e trashëgimisë kulturore serbe është thelbësore për nxitjen e ndjenjës së sigurisë për komunitetin serb të Kosovës dhe mbështetjen e përpjekjeve më të gjera të ndërtimit të paqes dhe të pajtimit në rajon. Përkundër një kornize të fortë normative, duke përfshirë dispozitat në Planin e Ahtisaarit dhe Ligjin për Zonat e Veçanta të Mbrojtura (ZVM), ka zbrazëtira të konsiderueshme në zbatim si dhe në zbatimin jokonsistent të këtyre ligjeve. Këto dobësi pengojnë mbrojtjen efektive të vendeve kulturore serbe, duke i bërë ato të cenueshme për shkak të neglizhencës, vjedhjes dhe shkatërrimit.

Sfidat kryesore të theksuara në këtë dokument përfshijnë mungesën e një inventarizimi gjithëpërfshirës të pronave kulturore serbe, gjë që pengon përpjekjet për mbrojtjen e tyre. Ky boshllëk përkeqësohet më tej nga rastet e projekteve të ndërtimit të paautorizuar që kërcënojnë integritetin e vendeve të trashëgimisë. Çështja e sigurisë për pronat kulturore të lidhura me Kishën Ortodokse Serbe mbetet një shqetësim, pasi ngjarjet historike si trazirat e marsit të vitit 2004 kanë ushqyer një ndjenjë të thellë të cenueshmërisë brenda komunitetit serb të Kosovës.

Ky dokument shqyrton zbatimin e legjislacionit të Kosovës për trashëgiminë kulturore, veçanërisht në fushën e mbrojtjes së saj nga vandalizmi dhe vjedhja. Përveç kësaj, hulumtohet çështja e përvetësimit kulturor, me fokus në narrativat politike që shtrembërojnë rëndësinë historike dhe kulturore të vendeve të trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë. Këto narrativa minojnë përpjekjet për të mbrojtur dhe ruajtur këto vende dhe kontribuojnë në mosbesimin ndërmjet komunitetit serb të Kosovës dhe institucioneve të Kosovës.

Roli i Këshillit Zbatues dhe Monitorues (KZM) në ruajtjen e trashëgimisë kulturore gjithashtu vlerësohet në mënyrë kritike. Edhe pse KZM -ja ka qenë instrumentale në disa raste, ajo përballlet me sfida operacionale, duke përfshirë takimet e parregullta dhe autoritetin e kufizuar për zbatimin e ligjit. Dokumenti rekomandon rritjen e mandatit të KZM-së, duke përfshirë dhënien e fuqisë më të madhe vendimmarrëse dhe zgjerimin e fushës së saj për të përfshirë të gjitha vendet e trashëgimisë kulturore serbe, jo vetëm ato brenda ZVM-ve. Fuqizimi i

KZM-së me autoritet dhe përgjegjësi më të qarta mund të përmirësojë efektivitetin e saj në mbrojtjen e trashëgimisë kulturore serbe në mbarë Kosovën.

Ky dokument sugjeron disa rekomandime që synojnë adresimin e këtyre sfidave. Këto përfshijnë krijimin e një inventari gjithëpërfshirës të vendeve të trashëgimisë kulturore serbe, integrimin e ZMV-ve në proceset e planifikimit komunal, rritjen e masave të sigurisë në vendet e trashëgimisë kulturore dhe nxitjen e angazhimit të komunitetit. Iniciativat edukative janë gjithashtu thelbësore për të kundërshtuar narrativat e dëmshme që rrethojnë trashëgiminë kulturore serbe, ndërsa dialogu ndërmjet komuniteteve serbe dhe shqiptare të Kosovës mund të ndihmojë në kapërcimin e ndarjeve dhe në promovimin e mirëkuptimit të përbashkët kulturor.

Si konkluzion, mbrojtja e trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë kërkon një qasje shumëplanëshe që përfshin reforma ligjore, zbatim të zgjeruar, planifikim më të mirë hapësinor dhe një rol të fuqizuar për KZM-në. Duke adresuar këto çështje, Kosova mund të nxisë një mjedis kulturor më gjithëpërfshirës që respekton trashëgiminë e larmishme të të gjitha komuniteteve të saj.

HYRJE

Ky dokument synon të ofrojë një vlerësim të gjendjes së mbrojtjes së vendeve të trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë. Në kuptim të kontekstit kompleks historik dhe situatës së paqëndrueshme politike dhe të sigurisë, dokumenti eksploron dispozitat ligjore në fuqi dhe zbatimin e tyre praktik, sfidat dhe pengesat. Objektivi është që të shqyrtohen në mënyrë kritike çështjet kryesore që lidhen me ruajtjen e kësaj trashëgimie të përbashkët të paçmuar dhe të ofrohen rekomandime të zbatueshme për rritjen e efektivitetit të masave mbrojtëse ekzistuese.

Struktura e dokumentit është e organizuar në seksione, ku secili trajton një aspekt thelbësor të temës. Pas kësaj hyrjeje, punimi do të thellohet në kornizën ligjore për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore, duke shqyrtuar ligjet, politikat dhe marrëveshjet ndërkombëtare përkatëse. Kjo do të pasohet nga një analizë e zbatimit të legjislacionit, duke nxjerrë në pah si pikat kryesore ashtu edhe sfidat e vazhdueshme. Duke shqyrtuar shembuj specifikë, dokumenti synon të ilustronjë çështjet kryesore që ndikojnë në ruajtjen e objekteve të trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë. Seksioni përmbyllës do të paraqesë rekomandime të informuara për adresimin e mangësive të identifikuara për të përmirësuar kornizën e përgjithshme të mbrojtjes.

Ky dokument synon të ri-tërheqë vëmendjen për mbrojtjen e vendeve të trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë. Vitet e fundit, kjo temë është neglizhuar disi nga aktorët vendas dhe ndërkombëtarë, pavarësisht sfidave të vazhdueshme me të cilat përballlet. Përmes një shqyrtimi të plotë të kornizës ligjore dhe njohurive nga komuniteti serb i Kosovës, dokumenti hedh dritë mbi nevojën urgjente për një qasje më të fuqishme dhe të përshtatur për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore në këtë kontekst kompleks.

METODOLOGJIA

Ky studim përdor një qasje shumëplanëshe, duke u mbështetur në një rishqyrtim të plotë të dokumenteve ligjore dhe burimeve dytësore, duke përfshirë raportet nga Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë (OSBE) dhe mbulimin mediatik. Këto burime ofrojnë një bazë solide për të kuptuar peizazhin aktual ligjor dhe implikimet praktike për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore.

Punimi bazohet në intervistat me tre bashkëbisedues nga komuniteti serb i Kosovës, të cilët kanë përvojë të gjerë profesionale në fushën e mbrojtjes kulturore. Për shkak të ndjeshmërisë së temës, këta individ kanë kërkuar anonimitet. Kontributet e tyre janë përfshirë për të siguruar një analizë të mirëinformuar duke respektuar privatësinë e tyre. Për më tepër, dokumenti përfshin njohuri nga dy diskutime në fokus grupe me pjesëtarët e komunitetit: njëra që përfshin serbët e Kosovës nga veriu i Kosovës dhe tjetra që përfshin serbët e Kosovës që banojnë në komunitetet në jug të lumit Ibër. Këto biseda ofruan perspektiva të vlefshme të komunitetit, duke lehtësuar një kuptim më të thellë të përvojave dhe shqetësimeve lokale në lidhje me mbrojtjen e vendeve të trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë.

KORNIZA LIGJORE

Mbrojtja e trashëgimisë kulturore dhe fetare serbe në Kosovë është njohur gjerësisht si një element thelbësor i procesit të ndërtimit të paqes pas konfliktit. Duke pranuar rëndësinë e saj, ndërmjetësit ndërkombëtarë i dhanë përparësi mbrojtjes së trashëgimisë kulturore në përpjekjet e tyre për të ndërtuar besimin ndërmjet komuniteteve në Kosovë. Rrjedhimisht, ky fokus është reflektuar në Propozimin Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës të vitit 2007 (Plani i Ahtisaarit), i cili përshkruan mbrojtjen e trashëgimisë kulturore serbe si një komponent të domosdoshëm të promovimit të stabilitetit dhe paqes afatgjatë në Kosovë.¹

Plani i Ahtisaarit

I propozuar në vitin 2007 nga Martti Ahtisaari, i dërguari special i atëhershëm i OKB-së, Plani i Ahtisaarit synonte të krijonte një kornizë për zgjidhjen e statusit të Kosovës duke mbrojtur të drejtat e të gjitha komuniteteve të saj, përfshirë dispozita të rëndësishme për mbrojtjen e vendeve të trashëgimisë fetare dhe kulturore serbe në Kosovë. Edhe pse Plani i Ahtisaarit nuk u pranua zyrtarisht nga palët, dispozitat e tij kanë formësuar dukshëm kornizën ligjore të Kosovës.

Aneksi V i Planit të Ahtisaarit i kushtohet veçanërisht mbrojtjes së vendeve të trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë. Dispozitat fokusohen në Kishën Ortodokse Serbe (KOS) dhe mbrojtjen e manastireve dhe kishave të saj, së bashku me vendet tjera të rëndësishme të trashëgimisë kulturore për komunitetin serb të Kosovës.

Neni 3 i Aneksit përcakton se pronat e KOS-së dhe objektet tjera kulturore me rëndësi të veçantë për komunitetin serb të Kosovës do të marrin masat e nevojshme të sigurisë. Kjo përgjegjësi e sigurisë bie kryesisht mbi agjencitë kosovare të zbatimit të ligjit, veçanërisht Shërbimin Policor të Kosovës (SHPK), tani e njohur si Policia e Kosovës (PK). Në këtë kontekst, Plani i Ahtisaarit parasheh mbrojtjen e këtyre vendeve si detyrë të posaçme operative të policisë, ndërkohë që kërkon që oficerët serbë të Kosovës të përfaqësohen siç duhet në njësitë policore të caktuara për këto detyra. Për më tepër, Prezenca Ushtarake Ndërkombëtare (IMP) kishte për detyrë të ofronte sigurinë për një numër të

---

¹ „Propozimi Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës (S/2007/168/Add.1)“, ReliefWeb, <https://reliefweb.int/report/serbia/comprehensive-proposal-kosovo-status-settlement-s2007168add1>

vendeve më të cenueshme, siç janë manastiret kryesore, derisa kushtet të konsideroheshin të përshtatshme për t'ia transferuar këto përgjegjësi policisë.

Neni 4 i Aneksit prezanton konceptin e Zonave Mbrojtëse si zona të përcaktuara rreth objekteve fetare dhe kulturore serbe në Kosovë. Sipas planit të Ahtisaarit, një numri të përzgjedhur të manastireve, kishave dhe objekteve të tjera fetare të Kishës Ortodokse Serbe, si dhe vendeve historike dhe kulturore me rëndësi të veçantë për komunitetin serb të Kosovës, do t'i sigurohet mbrojtje e veçantë përmes krijimit të Zonave Mbrojtëse. Për të ruajtur integritetin e Zonave të Mbrojtura, do të vendoseshin dy kategori të masave mbrojtëse: ndalimet dhe kufizimet. E para i referohet aktiviteteve që nuk lejohen të kryhen në zona, ndërsa kjo e fundit ka të bëjë me veprimet që mund të ndodhin në varësi të marrëveshjes me KOS.

Plani i Ahtisaarit ofron një listë prej 45 vende që do të caktohen si Zona Mbrojtëse. Për zona të caktuara, Zonat Mbrojtëse u përkufizuan nga hartat që ishin të bashkangjitura në Plan. Për vende tjera, Plani përcaktoi që Zonat Mbrojtëse të kufizohen në një zonë prej 100 metra ose 50 metra rreth perimetrit të tyre. Qendra Historike e Prizrenit dhe fshati Hoçë e Madhe në komunën e Rahovecit janë caktuar si vende nën mbrojtje shtesë.

Për të lehtësuar mbrojtjen e trashëgimisë fetare dhe kulturore serbe në Kosovë, neni 5 i aneksit parashihet themelimin e Këshillit Zbatues dhe Monitorues (KZM). KZM-ja do të përbëhet nga përfaqësuesit e institucioneve të Kosovës, KOS dhe organizatave ndërkombëtare në Kosovë. Roli kryesor i KZM-së është të mbikëqyrë zbatimin e masave mbrojtëse të përshkruara në Planin e Ahtisaarit, veçanërisht në lidhje me aktivitetet e kufizuara brenda Zonave të Mbrojtura. Para se të kryejnë aktivitete të kufizuara, komuna në fjalë duhet të kërkojë një marrëveshje me KOS. Nëse nuk arrihet marrëveshje, palët do t'ia referojnë çështjen KZM-së për shqyrtim. Në rast të ndonjë aktiviteti të tillë brenda Zonës së Mbrojtur që nuk i përket KOS, komunat në fjalë duhet të konsultohen drejtpërdrejt me KZM-në.

Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura

Duke u bazuar në kornizën e parashikuar nga Plani i Ahtisaarit, Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura u miratua në vitin 2008 për të ofruar masa mbrojtëse për objektet kryesore fetare dhe kulturore serbe në Kosovë.² Ligji formalisht krijoi 45 Zona të Veçanta Mbrojtëse (ZVM), që përfshin manastiret, kishat dhe objektet e

---

² „Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura”, Kuvendi i Republikës së Kosovës, <http://old.kuvendikosoves.org/?cid=2,191,248>

tjera të rëndësishme si Qendra Historike e Prizrenit. Midis tyre janë 41 vende fetare që i përkasin KOS dhe 4 vende jo-fetare siç janë Monumenti Memorial i Gazimestanit dhe Kalaja mesjetare e Zveçanit.

Neni 1 i ligjit tregon se qëllimi i tij është “ të sigurojë mbrojtjen e Manastireve Ortodokse Serbe, Kishave, vendeve të tjera fetare, si dhe vendeve historike dhe kulturorë të një rëndësie të veçantë për Komunitetin Serb si dhe për komunitetet e tjera në Republikën e Kosovës, nëpërmjet themelimit të Zonave të Veçanta të Mbrojtura ”. Zonat janë krijuar për të mbrojtur vendet kulturore nga çdo zhvillim apo aktivitet që mund të cenojë integritetin e tyre.

Duke i bërë jehonë Planit të Ahtisaarit, neni 3 përshkruan objektivat e mëposhtëm të ZMV-ve:

- të sigurojë ekzistencën dhe funksionimin paqësor të vendeve që do të mbrohen dhe të ruajë mënyrën monastike të jetesës së klerit;
- të ruajë karakterin dhe pamjen e vendeve që do të mbrohen, në veçanti, kontekstin historik, kulturor, arkitekturor ose arkeologjik, mjedisin natyror ose mjedisin vizual estetik;
- të parandaloj zhvillimin e pafavorshëm rreth zonave që do të mbrohen, duke siguruar njëkohësisht kushtet më të mira të mundshme për zhvillim harmonik dhe të qëndrueshëm të komuniteteve që banojnë në zonat përreth zonave të tilla duke rregulluar zhvillimin dhe aktivitetet e tjera.

Për të parandaluar aktivitetet e pafavorshme që mund të dëmtojnë ZMV-të, ligji ruan mbrojtjen e dyfishtë të parashikuar nga Plani i Ahtisaarit. Kështu, ai përkufizon aktivitetet e ndaluara (neni 5) dhe të kufizuara (neni 6) rreth ZMV-ve.

Ligji ndalon rreptësisht çdo ndërtim ose zhvillim të ri industrial brenda ZMV-ve, duke përfshirë "eksplorimin dhe shfrytëzimin e burimeve minerale, ndërtimin e digave, termocentraleve, furrave dhe fabrikave", si dhe " ndërtimet apo zhvillimet që çojnë në shpyllëzimin apo ndotjen e mjedisit " (neni 5). Për më tepër, aktivitetet e kufizuara si ndërtimet tregtare ose zhvillimi, tubimet publike, rekreacioni dhe argëtimi, si dhe urbanizimi i tokës bujqësore duhet të marrin miratimin paraprak nga KOS. Nëse nuk arrihet marrëveshje, mosmarrëveshjet i referohen KZM-së (neni 6).

Ligji parashikon krijimin e Këshillit Zbatues dhe Monitorues (KZM) për të monitoruar dhe lehtësuar zbatimin e dispozitave të tij dhe për zgjidhjen e mosmarrëveshjeve. Sipas nenit 4, përgjegjësitë e ZMV-së, ndër të tjera, përfshijnë:

- lehtësimin e zgjidhjes së mosmarrëveshjeve ndërmjet Kishës Ortodokse Serbe dhe autoriteteve lokale apo qendrore;

- këshillimin e institucioneve për zbatimin e ligjit të Kosovës dhe institucione të tjera për çështjet e lidhura me sigurinë në lidhje me vendet e trashëgimisë kulturore.

Neni 7 liston vendet për të cilat ZVM-të do të përkufizohen sipas hartave të bashkangjitura. Midis tyre janë Manastiri i Deçanit, Patriarkana e Pejës, Manastiri i Graçanicës, Manastiri i Draganacit, Manastiri i Kryeengjëjve të Shenjtë dhe monumenti memorial i Gazimestanit. Për më tepër, neni 7 liston vendet për të cilat SPZ-të do të kufizohen në një zonë 100 metra dhe 50 metra rreth perimetrit të tyre dhe të identifikuar nga Agjencia Kadastrale. Për më tepër, neni 8 parasheh themelimin e një ZVM për Qendrën Historike të Prizrenit, ndërsa neni 9 i jep autoritet fshatit Hoçë e Madhe që i përket ZVM-së së saj.

ZBATIMI I LIGJIT PËR ZONAT E VEÇANTA TË MBROJTURA

Siç u diskutua, korniza ligjore për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore të paluajtshme serbe në Kosovë është ndërtuar mbi dispozitat e Planit të Ahtisaarit dhe e kodifikuar në ligjin e Kosovës. Ligji i vitit 2008 për Zonat e Veçanta të Mbrojtura siguron një kornizë të rëndësishme për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë. Megjithatë, zbatimi i ligjit mbetet sfidues, veçanërisht kur nismat e zhvillimit lokal bien ndesh me kërkesat kufizuese të Zonave të Veçanta të Mbrojtura. KZM-ja duhej të luante një rol kritik në ndërmjetësimin e këtyre mosmarrëveshjeve, por shumë çështje kanë mbetur të pazgjidhura.

Këshilli Zbatues dhe Monitorues

Këshilli Zbatues dhe Monitorues (KZM) ishte paraparë si një organ kritik për mbikëqyrjen dhe lehtësimin e zbatimit të Ligjit për Zonat e Veçanta të Mbrojtura. KZM-ja për herë të parë u bë funksionale në qershor të vitit 2010, ku si kryesues u emërua Facilitatori për Mbrojtjen e Trashëgimisë Kulturore dhe Fetare të Kishës Ortodokse Serbe në Kosovë. Megjithatë, funksionimi fillestar i KZM-së u pengua nga mungesa e takimeve formale. Në vend të kësaj, KZM-ja operoi përmes shkëmbimit të letrave ndërmjet anëtarëve të saj. Kjo mënyrë joformale e komunikimit pengoi efikasitetin e tij, duke çuar në mungesë të qartësisë në vendimmarrje, pjesëmarrje të kufizuar dhe vonesa në zgjidhjen e çështjeve urgjente të lidhura me trashëgiminë.³

Duke njohur joefikasitetin, u krijua një kornizë më formale për KZM-në. Në shkurt të vitit 2013, Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor shpalli Udhëzimin Administrativ për themelimin e KZM-së. Ky Udhëzim Administrativ përcakton rolin e KZM-së si organ përgjegjës për monitorimin dhe lehtësimin e zbatimit të Ligjit për ZVM-të, Ligjit për Qendrën Historike të Prizrenit dhe Ligjit për fshatin Hoçë e Madhe.⁴ KZM-ja ishte e strukturuar që të përfshinte pesë anëtarë: nga një përfaqësues nga Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor (MMPH), Ministria

---

³ „Sfidat në mbrojtjen e trashëgimisë kulturore të prekshme të paluajtshme në Kosovë”, OSBE, <https://www.osce.org/files/f/documents/c/8/117276.pdf>

⁴ Dy ligje të veçanta që burojnë nga Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura, Ligji për Qendrën Historike të Prizrenit dhe Ligji për fshatin Hoçë e Madhe/Velika Hoça, u miratuan në vitin 2012.

e Kulturës, Rinisë dhe Sportit (MKRS), Bashkimi Evropian (BE), Misioni i OSBE-së në Kosovë, dhe Kisha Ortodokse Serbe (KOS).⁵

KZM-ja e ristrukturuar synonte të mbante takime të rregullta mujore për të adresuar shqetësimet urgjente të trashëgimisë kulturore. Krijimi i saj përfaqësoi një zhvillim pozitiv. Pra, megjithatë, mbetën disa sfida, veçanërisht në lidhje me efektivitetin e saj operativ dhe kontekstin politik brenda të cilit operonte.

Kufizimet dhe mospërputhja në punën e KZM-së

Pavarësisht mandatit të saj, KZM-ja u përball me disa sfida strukturore dhe politike që ndikuan në aftësinë e saj për të kryer rolin e saj në mënyrë efektive. Një nga çështjet kryesore ishte mungesa e takimeve të rregullta. Nga viti 2014 deri në vitin 2021, shpeshësia e takimeve të KZM-së ka luhatur ndjeshëm. Për shembull, në vitin 2017 dhe 2021 nuk janë mbajtur takimet. Ndërmjet viteve 2014 dhe 2020, janë mbajtur 20 takime të rregullta, së bashku me disa seanca urgjente, veçanërisht për të trajtuar ndërtimin kontrovers të rrugës Deçan-Plavë, e cila ka ndikuar në ZVM Manastirin e Deçanit.⁶

Kishte disa faktorë që kontribuan në këtë orar të parregullt të takimeve. Faktori kryesor ishte përkeqësimi i marrëdhënieve ndërmjet KOS-së dhe Qeverisë së Kosovës. Ky tension u bë evident ndërmjet viteve 2016 dhe 2017 kur KZM-ja u bë joaktive pas refuzimit të lejes për rindërtim të kishës së Shën Nikollës në ZVM Manastirin e Kryeengjëjve të Shenjtë (komuna e Prizrenit). KOS-ja e kundërshtoi fuqimisht këtë vendim, i cili acaroi më tej marrëdhëniet e saj me autoritetet e Kosovës dhe ndikoi në aftësinë e KZM-së për të funksionuar.⁷

Në vitet në vijim, përçarja u thellua. Në vitin 2022, KOS shpalli publikisht vendimin e saj për të ndërprerë çdo komunikim me Qeverinë e Kosovës, duke përmendur shkeljet e vazhdueshme të rendit ligjor si arsye kryesore.⁸ Për më tepër, tensionet u përkeqësuan nga refuzimi i vazhdueshëm i hyrjes për Patriarkun e KOS nga ana e qeverisë, një veprim që tërhoqi kritika nga aktorët ndërkombëtarë, duke

---

⁵ „Mbrojtja e Trashëgimisë Kulturore në Kosovë”, OSBE, <https://www.osce.org/files/f/documents/e/b/522892.pdf>

⁶ Po aty.

⁷ Po aty.

⁸ „Kisha Ortodokse Serbe në Kosovë ndërpret kontaktet me autoritetet e Kosovës për shkak të shkeljes së sundimit të ligjit”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/spc-na-kosovu-prekinuo-kontakte-s-kosovskim-vlastima-zbog-kr%C5%A1enja-vladavine-prava/2605072>

përfshirë vendet e Quintit dhe Zyrën e BE-së.⁹ Rrjedhimisht, KZM nuk ka mbajtur asnjë seancë që nga viti 2022.

Procesi i vendimmarrjes i bazuar në konsensus brenda KZM-së, ndonëse synon të sigurojë që të gjitha palët të pajtohen për rezultatet, shpesh çoi në vonesa. Kjo ishte veçanërisht e dukshme në trajtimin e rasteve komplekse apo ato politikisht të ndjeshme. Për më tepër, mungesa e një mekanizmi të qartë përmbarues për vendimet e KZM-së komplikoi edhe më tej operacionet e saj. Ndërsa Udhëzimi Administrativ përcakton se MMPH dhe MKRS janë përgjegjëse për sigurimin e zbatimit të vendimeve të KZM-së, nuk ka asnjë autoritet përfundimtar ligjor që i është dhënë asnjërës ministri për t'i zbatuar këto vendime. Ky hendek në kornizën ligjore ka kontribuar në zvarritjen e zgjidhjes së rasteve, pasi KZM-së i mungonte fuqia e nevojshme për të detyruar zbatimin nga institucionet apo palët tjera të përfshira. Paqartësia rreth autoritetit të tij përmbarues ka rezultuar në mungesë besimi në aftësinë e tij për të zbatuar vendimet në mënyrë efektive.

Gjatë intervistave me bashkëbiseduesit, u theksua se KZM-ja fillimisht funksionoi në mënyrë efektive, kryesisht falë përfshirjes së individëve të rangut të lartë të cilët siguruan legjitimitetin e duhur të autoritetit. Megjithatë, pa angazhimin e tyre të vazhdueshëm, takimet përfundimisht u kthyen në formalitet, me perceptimin se ato u mbajtën kryesisht për të qetësuar komunitetin ndërkombëtar. Vendimet e marra gjatë këtyre takimeve shpesh shpërfillëshin dhe KZM-ja gradualisht u transferua në pak më shumë se një forum debati, duke e bërë procesin joefektiv.¹⁰

Rastet dhe të arriturat e dukshme të KZM-së

Përkundër disa prej sfidave të lartpërmendura, KZM-ja ka luajtur një rol vendimtar në adresimin e disa rasteve të rëndësishme që kanë të bëjnë me mbrojtjen e ZVM-ve dhe vendeve të KOS. Një shembull është rasti i Kishës Ortodokse Serbe të Shën Elias në Vushtrri. Komuna kishte shpronësuar një pronë të kishës prej 30 m² për të ndërtuar një trotuar, gjë që ka shkelur ligjin që ndalon shpronësimin e pronës së KOS. KZM-ja fasilitoi zgjidhjen e kësaj çështjeje përmes një Memorandumi i Mirëkuptimit (MiM) ndërmjet KOS dhe MKRS-së, i cili rezultoi me një shkëmbim të tokës që lejoi ndërtimin e një muri rreth kompleksit të Kishës.¹¹

Një rast tjetër i dukshëm ka të bëjë me ndërtimin e një objekti banesor dhe komercial në kuadër të ZVM-së të Kishës së e Shpalljes së Virgjëreshës në Lipjan.

---

⁹ „Quint, Zyra e BE-së e shqetësuar nga vendimi i Kosovës për të refuzuar hyrjen e SPC Patriarkut”, NI, <https://n1info.rs/english/news/quint-eu-office-concerned-by-kosovo-decision-to-deny-entry-to-spc-patriarch/>

¹⁰ Intervistat.

¹¹ „Mbrojtja e Trashëgimisë Kulturore në Kosovë”, op. cit.

Fillimisht, KOS kundërshtoi ndërtimin, por pas diskutimeve të KZM-së, çështja u zgjidh kur KOS-ja tërhoqi kundërshtimet e saj dhe lejoi që projekti të vazhdojë.¹²

KZM-ja gjithashtu ka qenë e angazhuar në diskutimet e vazhdueshme rreth përafrimit të dokumenteve të planifikimit hapësinor të Deçanit me ligjet që rregullojnë ZVM-të. Kjo çështje ka qenë veçanërisht e diskutueshme për shkak të ndërtimit të planifikuar të rrugës Deçan-Plavë, e cila kërcënon integritetin e ZVM të Manastirit të Deçanit. Përprojekjet e KZM-së për të ndërmjetësuar ndërmjet palëve dhe për të koordinuar me komunitetin ndërkombëtar, përfundimisht çuan në pezullimin e punimeve ndërtimore brenda ZVM-së në gusht 2020. Më pas, një marrëveshje për ndërtimin e një rruge anashkaluese u arrit në nëntor të vitit 2020.¹³

Gjatë intervistave janë ngritur shqetësimet lidhur me zbatimin e paqëndrueshëm të mbrojtjeve në Deçan. Bashkëbiseduesit theksuan se përprojekjet për të ndërtuar një rrugë që lidh Deçanin dhe Plavën u ndërpre në për shkak të pranisë së KFOR-it në atë zonë. Për më tepër, komuna e Deçanit nuk i ka pranuar Zonat e Veçanta të Mbrojtura (ZVM) në dokumentet e saj planifikuese, gjë që mund të çojë në zhvillime të paautorizuara në të ardhmen. Ndonëse ndërtimi i rrugës është ndërprerë përkohësisht, bashkëbiseduesit kanë paralajmëruar se mosmarrëveshja nuk është zgjidhur. Meqenëse projekti nuk është braktisur, përprojekjet e ardhshme të ndërtimit mund të rrezikojnë integritetin e atij lokacioni.¹⁴

Ndikimi i mosmarrëveshjes për tokën e Manastirit të Deçanit

Një nga çështjet më të rëndësishme me të cilat është marrë KZM-ja në vitet e fundit është kontesti për tokën që përfshin Manastirin e Deçanit. Në vitin 2016, Gjykata Kushtetuese e Kosovës vendosi në favor të Kishës Ortodokse Serbe (KOS), duke konfirmuar pronësinë e Manastirit mbi 24 hektarë tokë të dhuruar nga Qeveria e Serbisë në vitin 1997. Pavarësisht këtij vendimi, vendimi nuk është zbatuar dhe aplikimi i KOS për regjistrimin e pronësisë është refuzuar në Agjencinë Kadastrale. Moszbatimi i vendimit të Gjykatës Kushtetuese acaroi marrëdhëniet mes KOS dhe institucioneve të Kosovës. Kjo mosmarrëveshje ndikoi rëndë në rolin e KZM-së si mekanizëm për zgjidhjen e çështjeve që lidhen me trashëgiminë, duke bërë që KOS të njoftonte në vitin 2021 se nuk do të merrte më pjesë në mbledhjet e KZM-së derisa nuk të zbatohet vendimi i gjykatës.¹⁵

---

¹² Po aty.

¹³ Po aty.

¹⁴ Intervistat.

¹⁵ „Mbrojtja e Trashëgimisë Kulturore në Kosovë“, op. cit.

Pas afro tetë vitesh vonesa, toka më në fund u regjistrua si pronë e Manastirit në Agjencinë Kadastrale të Kosovës në mars të vitit 2024, duke shënuar përfundimin e një mosmarrëveshjeje të zgjatur ligjore. Kjo zgjidhje erdhi kryesisht për shkak të presionit ndërkombëtar ndaj Kosovës për të zbatuar vendimin e Gjykatës Kushtetuese të vitit 2016. Përderisa mbetet e pasigurt nëse kjo zgjidhje e kontestit të gjatë do të ketë ndikim pozitiv në punën e përgjithshme të KZM-së, ajo megjithatë ka larguar një pengesë të madhe që e kishte penguar funksionimin e saj.

Sfidat në zbatimin e ligjit

Zbatimi i legjislacionit për ZVM për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë ka hasur në sfida të ndryshme për shkak të lidhjeve me fushat tjera të politikave. Ndër këto, planifikimi hapësinor luan një rol kyç. Mbrojtja efektive e vendeve ZVM kërkon mjete efektive të planifikimit hapësinor që adresojnë zhvillimet e pakontrolluara dhe punët ndërtimore që mund të kenë ndikim në vendet e trashëgimisë kulturore. Shumë nga sfidat në mbrojtjen e ZVM-ve rrjedhin nga mungesa e harmonizimit ndërmjet planifikimit hapësinor dhe kornizës së mbrojtjes kulturore, si dhe nga koordinimi i pamjaftueshëm ndërmjet institucioneve kompetente nga të dy sektorët.

Neni 10 i Ligjit për ZVM parasheh që Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor të sigurojë që planet hapësinore për vendet brenda Zonave të Veçanta të Mbrojtura të jenë në përputhje me dispozitat për aktivitetet e ndaluara dhe të kufizuara ku autoritetet lokale duhet të respektojnë dispozitat. Megjithatë, OSBE-ja ka vënë në dukje se integrimi i ZVM-ve në planet hapësinore lokale mbetet i paplotë. Disa komuna kanë miratuar plane të veçanta dhe zhvillimore lokale që përfshijnë ZVM-të ose objekte të tjera të trashëgimisë kulturore, shumë komuna janë ende në proces të hartimit ose miratimit të planeve të tyre.¹⁶

Në të kundërt, disa komuna janë përballur me sfida serioze në balancimin e zhvillimit të infrastrukturës dhe mbrojtjes së ZVM, siç është rasti me komunën e Deçanit dhe polemikat e vazhdueshme rreth ZVM Manastiri i Deçanit. Dokumenti i komunës përfshin një referencë për një rrugë të propozuar për në Mal të Zi, një pjesë e së cilës do të kalonte pranë manastirit. Për shkak të kundërshtimeve ndërkombëtare, punimet e ndërtimit janë ndërprerë, por çështja mbetet e pazgjidhur dhe rrin pezull mbi ZVM.¹⁷

---

¹⁶ Po aty.

¹⁷ Po aty.

Zbatimi i legjislacionit të ZVM ndërlikohet më tej nga mosrespektimi i vazhdueshëm i dispozitave ligjore nëpër komuna. Disa komuna kanë treguar respektim të kufizuar ndaj kërkesave të ZVM-së. Për shembull, në vitin 2019, Instituti i Kosovës për Mbrojtjen e Monumenteve (IKMM) organizoi një tubim publik në rrënojat e Kalasë së Novobërdës, një vend i klasifikuar si ZVM. Ky tubim publik ka shkelur ligjin e ZVM, i cili ndalon aktivitete të tilla pa miratimin e KZM-së, duke nënvizuar edhe më tej zbatimin jokonsistent të rregulloreve të ZVM.¹⁸

Legjislacioni për ZVM vendos kufizime specifike, veçanërisht në lidhje me ndërtimet industriale, të cilat janë të ndaluara rreth 41 vendeve të KOS, ndërsa urbanizimi i tokës bujqësore brenda këtyre zonave është i lejuar vetëm me pëlqimin e KOS. Për katër vendet jo-fetare të përcaktuara si ZVM, siç janë vendet historike ose kulturore, KZM-ja duhet të miratojë çdo aktivitet. Megjithatë, mungesa e qartësisë në proceset për marrjen e pëlqimit nga KOS dhe KZM dhe afatet procedurale hap derën për arbitraritet dhe vonesa, duke rrezikuar potencialisht vendimmarrjen në kohë dhe duke lënë hapësirë për mosmarrëveshje ndërmjet autoriteteve lokale dhe KOS.¹⁹

Ndërtimet e paautorizuara dhe të pakontrolluara në Zonat e Veçanta të Mbrojtura (ZVM) gjithashtu paraqesin një sfidë të rëndësishme për ruajtjen e trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë. Përkundër kërkesave ligjore që detyrojnë pëlqimin paraprak nga Kisha Ortodokse Serbe dhe komunat lokale për çdo projekt ndërtimor brenda këtyre zonave, shumë zhvillime vazhdojnë pa respektimin e këtyre rregulloreve. Kjo jo vetëm që minon integritetin e vendeve kulturore, por gjithashtu pasqyron një mungesë më të gjerë të zbatimit të masave mbrojtëse.

Një aspekt kritik i këtij problemi është se shumë ZVM nuk janë të integruara në mënyrë adekuate në planin hapësinor komunal. Mungesa e mbrojtjeve të përcaktuara në këto plane kontribuon në mungesën e ngritjes së vetëdijes të investitorëve privatë për kufizimet e ndërtimit në ZVM. Rrjedhimisht, projektet e paautorizuara shpesh inicoohen pa miratimet e nevojshme. Edhe pse ndërhyrja e mediave ka ndaluar herë pas here ndërtimet, duke tërhequr vëmendjen e publikut për shkeljet, objektet e kontestuara shpesh mbeten të paprekura. Një shembull i dukshëm është ndërtimi i magazinës dhe objekteve të tjera afër monumentit të Gazimestanit në komunën e Obiliqit.^{20 21}

---

¹⁸ Po aty.

¹⁹ Intervistat.

²⁰ Intervistat.

²¹ „Një ndërtese e re po ndërtohet në afërsi të Gazimestanit“, Radio Kim, <https://kossev.info/nice-nova-gradjevina-nedaleko-od-gazimestana/>

Mungesa e ngritjes së vetëdijes në mesin e investitorëve privatë në lidhje me kornizën ligjore që rregullon ZVM-të, e kombinuar me mospërfshirjen e këtyre zonave nga planifikimi hapësinor, përkeqëson kërcënimin ndaj vendeve të trashëgimisë kulturore serbe.

LIGJI PËR TRASHËGIMINË KULTURORE

Ligji për Trashëgiminë Kulturore, i miratuar në vitin 2006, shërben si kornizë ligjore kryesore për mbrojtjen dhe ruajtjen e aseteve kulturore në Kosovë.²² Ndërsa ofron një bazë për mbrojtjen e trashëgimisë, ligji është përballur me kritika të shumëta se është i vjetëruar. Vlerësime të shumta, përfshirë edhe raportet e OSBE-së, kanë theksuar nevojën për ndryshimin e ligjit për të adresuar mangësitë në mbrojtjen e aseteve të trashëgimisë kulturore. Megjithatë, mungesa e konsensusit ndërmjet palëve kryesore të interesuara, e shoqëruar nga kërkesa për votim të dyfishtë të shumicës për komunitetet joshumicë, ka penguar ndryshimin e ligjit. Kjo ka lënë joefektive shumë aspekte të kornizës aktuale ligjore, duke dobësuar kështu mbrojtjen e përgjithshme të trashëgimisë kulturore të Kosovës.

Inventarizimi si mjet vendimtar në mbrojtjen e trashëgimisë kulturore

Sipas ligjit të vitit 2006, inventarizimi shërben si mjet thelbësor për identifikimin dhe përcaktimin e asaj që kualifikohet si pasuri e trashëgimisë kulturore. Sipas nenit 3 të ligjit, rezultatet e procesit të inventarizimit duhet të përpilohen në një bazë të dhënash të standardizuar dhe të centralizuar, të disponueshme si në formë të shkruar ashtu edhe në atë elektronike.

Procesi i inventarizimit synon të sigurojë që të gjitha të mirat dhe vendet kulturore, qofshin ato të prekshme apo të paprekshme, të dokumentohen në mënyrë sistematike, duke i bërë ato të kualifikueshme për masa mbrojtëse. Pasuritë kulturore janë kategorizuar në dy lista: njëra për mbrojtje të përkohshme dhe tjetra për mbrojtje të përhershme. Megjithatë, siç theksohet nga OSBE-ja, sistemi i inventarizimit në Kosovë ka qenë i dëmtuar nga joefikasiteti që nga fillimi i tij, dhe si rezultat, listat e inventarit janë të paplota dhe nuk përditësohen rregullisht, duke penguar që shumë objekte të trashëgimisë kulturore të marrin mbrojtjen e nevojshme. Shumë vende mbeten nën mbrojtje të përkohshme të zgjatur dhe numri i lartë i vendeve nën këtë status, së bashku me kapacitetin e kufizuar të institucioneve të trashëgimisë kulturore për të kryer detyrën e tyre, e kanë bërë të vështirë monitorimin dhe mbrojtjen e këtyre vendeve. Për shkak të këtij boshllëku, pasuritë e trashëgimisë kanë mbetur pa mbrojtjen e duhur.²³

---

²² „Ligji për Trashëgimi Kulturore”, Kuvendi i Republikës së Kosovës <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2533&langid=2>

²³ „Mbrojtja e Trashëgimisë Kulturore në Kosovë”, op. cit.

Rëndësia e inventarizimit për trashëgiminë kulturore serbe

Për komunitetin serb të Kosovës, mangësitë në sistemin e inventarizimit të trashëgimisë kulturore kanë një ndikim të thellë. Përderisa 45 vende të trashëgimisë kulturore janë përcaktuar si Zona të Mbrojtura të Veçanta (ZVM) sipas dispozitave të veçanta ligjore, shumë vende të tjera kulturore dhe fetare serbe në Kosovë, duke përfshirë kishat dhe monumentet, janë jashtë këtyre zonave. Korniza e ZVM-së u krijua posaçërisht për të mbrojtur një numër të kufizuar vendesh të spikatura, me shpresën se objektet e tjera me rëndësi kulturore dhe fetare do të mbroheshin nën kornizën e përgjithshme ligjore për mbrojtjen e trashëgimisë kulturore. Rrjedhimisht, vendet e mbetura me rëndësi për komunitetin serb të Kosovës potencialisht mund të kenë mbrojtje përmes listave të përkohshme dhe të përhershme të përcaktuara sipas Ligjit për Trashëgimi Kulturore. Megjithatë, për shkak të dobësive në procesin e përgjithshëm të inventarizimit, këto vende mbeten të palistuara dhe të panjohura, duke i lënë ato të pambrojtura.

Për shkak të regjistrimeve jokonsistente dhe jo të plota të inventarit, shumë vende kulturore mbeten të palistuara dhe të pambrojtura. Zbatimi joadekuat i legjislacionit të përgjithshëm për trashëgiminë kulturore ka kontribuar në mungesën e njohjes formale dhe të përpjekjeve për ruajtjen e shumë vendeve në mbarë Kosovën. Përveç kësaj, sfidat më të gjera institucionale, duke përfshirë angazhimin e kufizuar ndërmjet institucioneve të Kosovës dhe komunitetit serb të Kosovës, kanë penguar më tej përpjekjet për të siguruar mbrojtjen dhe mirëmbajtjen sistematike të trashëgimisë kulturore serbe. Këto mangësi strukturore nxjerrin në pah nevojën për zbatimin më efektiv të mekanizmave të mbrojtjes së trashëgimisë kulturore përtej kornizës së ZVM-ve për të garantuar një mbrojtje të plotë të të gjitha vendeve relevante.

Mungesa e informacionit për procesin, si dhe mungesa e besimit ndërmjet komunitetit serb të Kosovës dhe institucioneve të Kosovës, shton pengesa të tjera. Meqenëse organet e trashëgimisë kulturore të Kosovës shpesh perceptohen nga serbët e Kosovës si të njëanshëm ose të papërgjegjshëm ndaj shqetësimeve të tyre, përfaqësuesit e komunitetit hezitojnë të propozojnë vendet e trashëgimisë kulturore që duhet përfshirë në listat e inventarit për mbrojtje të përkohshme ose të përhershme. Si rezultat, shumë vende të trashëgimisë kulturore serbe që janë potencialisht të pranueshme për mbrojtje mbeten jashtë listave zyrtare, duke i bërë ato të cenueshme.²⁴

---

²⁴ Forumet e komunitetit.

Një sfidë tjetër qëndron në faktin se edhe kur vendet serbe përfshihen në listën e mbrojtjes së përkohshme, ky informacion shpesh nuk është i qashtëm për komunitetin serb të Kosovës, gjë që minon përpjekjet për mbrojtjen e vendeve të trashëgimisë kulturore serbe, por gjithashtu përjetëson ndjenjën e përjashtimit dhe marginalizimit nga procesi.²⁵

Situata është e komplikuar më tej nga pengesat gjuhësore. Edhe pse krahas gjuhës shqipe, gjuha serbe është gjuhë zyrtare në Kosovë, listat e vendeve të trashëgimisë kulturore shpesh nuk janë të disponueshme në gjuhën serbe në faqen zyrtare të Ministrisë së Kulturës, Rinisë dhe Sportit (MKRS). Deri më tani, ueb faja në gjuhën shqipe liston trashëgimi të ndryshme kulturore, ndërsa faja serbe ofron vetëm informacione të kufizuara.²⁶ Në versionin në gjuhën serbe të faqes së internetit, janë të disponueshme vetëm disa lista të trashëgimisë kulturore për mbrojtje të përkohshme, duke përfshirë atë më të fundit për periudhën nga tetori 2024 deri në tetor 2025.²⁷

Mungesa e burimeve në gjuhën serbe shkel detyrimet ligjore të Kosovës për të ofruar informacion në të dyja gjuhët zyrtare dhe e largon më tej komunitetin serb të Kosovës nga përfshirja në procesin e mbrojtjes së trashëgimisë.²⁸ Në terma praktike, përjashtimi i listave në gjuhën serbe e pengon komunitetin serb të Kosovës të kuptojë plotësisht shtrirjen e mbrojtjes në dispozicion të trashëgimisë së tyre. Pa qasje në këtë informacion të rëndësishëm, shumë objekte të trashëgimisë kulturore serbe mbeten në rrezik të bien në të çarat e një sistemi tashmë të metë, duke e bërë të domosdoshme që MKRS të ndërmarrë hapa të menjëhershëm për të siguruar që listat e inventarit të publikohen në të dyja gjuhët zyrtare, dhe siç kërkohet nga ligji. Sigurimi i transparencës më të madhe dhe sigurimi i qasjes gjuhësore do të përfaqësonte një hap të parë kritik në rivendosjen e njëfarë niveli besimi në proces, duke hapur rrugën për mbrojtje më të fuqishme të trashëgimisë kulturore serbe.

---

²⁵ Forumet e komunitetit.

²⁶ „Lista e Trashëgimisë Kulturore për Mbrojtje të Përkohshme”, Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit.
<https://www.mkrs-ks.org/?page=1,153>

²⁷ „Lista e trashëgimisë kulturore në mbrojtje të përkohshme, Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sporteve,
<https://www.mkrs-ks.org/?page=3,153>

²⁸ Njëri nga bashkëbiseduesit paralajmëroi për mungesën e një inventarizimi të objekteve kulturore serbe në Kosovë, gjë që minon përpjekjet për ruajtjen dhe avokimin. Ata posaçërisht kanë përmendur se kanë kërkuar informacion nga Ministria se cilat objekte serbe janë të përfshira në listat për mbrojtje të përkohshme dhe të përhershme, por nuk kanë marrë përgjigje. Kjo mungesë komunikimi dhe transparence duket se rrjedh nga çështjet e brendshme brenda Ministrisë, duke komplikuar më tej nismat e ruajtjes.

Keqpërdorimi i pretenduar i Mekanizmave Mbrojtës të Kulturës

Gjatë bisedimeve me bashkëbiseduesit janë ngritur shqetësimet për keqpërdorimin e supozuar të ligjeve për mbrojtjen e kulturës, të cilat nganjëherë perceptohen se përdoren kundër përpjekjeve për ruajtjen e trashëgimisë. Për shembull, ka pasur disa raste kur miratimet për punën e restaurimit janë refuzuar, duke vonuar ndjeshëm projektet thelbësore të mirëmbajtjes dhe restaurimit.²⁹

Një shembull përfshin Manastirin Dolac të shekullit të 14-të, i cili vazhdon të presë restaurimin pavarësisht rëndësisë së tij historike. Kisha e Virgjëreshës së Shenjtë të Ljevishës, e cilësuar si vend i Trashëgimisë Botërore të UNESCO-s, pësoi një dëmtim të konsiderueshëm gjatë trazirave të marsit 2004. Megjithatë, kisha mbetet e pa riparuar edhe sot e kësaj dite për shkak të mungesës së lejeve të nevojshme. KOS ishte në pritje për të ndërmarrë punimet restauruese, duke iu nënshtruar miratimeve të kërkuara nga UNESCO dhe institucionet kompetente të Kosovës.³⁰

---

²⁹ Intervistat.

³⁰ Intervistat.

INCIDENTET E SIGURISË DHE MASAT E SIGURISË

Siguria dhe mbrojtja e objekteve të trashëgimisë kulturore në Kosovë, veçanërisht e pronave të Kishës Ortodokse Serbe, është prekur thellë nga çështjet dhe tensionet politike historike dhe të vazhdueshme. Gjatë konfliktit dhe pasojave të tij të menjëhershme, shumë objekte të trashëgimisë kulturore në Kosovë u shkatërruan dhe u dëmtuan, ku vendet e Kishës Ortodokse Serbe u vunë në shënjestër veçanërisht gjatë dhunës në mars 2004. Në vitet që pasuan, kërcënimet e sigurisë, që kryesisht rrjedhin nga vandalizmi dhe vjedhja, vazhduan t'i lëjnë në pozitë të cënueshme vendet e trashëgimisë kulturore serbe.

Pasqyrë kronologjike e aranzhimeve të sigurisë

Historikisht, vendet kryesore të Kishës Ortodokse Serbe mbroheshin nga Forcat e NATO-s në Kosovë (KFOR) që nga viti 1999. Që nga shkurti i vitit 2009, Policia e Kosovës gradualisht ka marrë përgjegjësinë kryesore për mbrojtjen e këtyre vendeve, duke zbatuar një urdhër operacional që përshkruan protokollin për mbrojtjen e tyre. Fillimisht, ky urdhër mbulonte 17 zona te cënueshme, me një analizë bazë të kryer në vitin 2011 që çoi në përfshirjen graduale të vendeve të tjera.³¹

Transferimi i përgjegjësive nga KFOR-i tek Policia e Kosovës ndodhi ndërmjet viteve 2009 dhe 2011, me tetë objekte të dorëzuara gjatë kësaj periudhe, ndërsa përgjegjësia e plotë për Patriarkanën e Pejës u transferua në gusht 2013. Deri më tani, vetëm një vend ka mbetur nën mbrojtjen e KFOR-it, Manastiri i Deçanit. Vlen të përmendet se aranzhimet aktuale të sigurisë fokusohen kryesisht në Kishën Ortodokse Serbe dhe në vendet e trashëgimisë serbe të Kosovës.³²

Tendenat në incidentet dhe reagimet e organeve për zbatimin e ligjit

Në raportin e vitit 2014, OSBE-ja vuri në dukje se të dhënat nga Policia e Kosovës treguan se incidentet e lidhura me sigurinë në objektet e trashëgimisë kulturore në përgjithësi u rritën dukshëm nga viti 2011 deri në vitin 2013, si dhe se rritja e incidenteve të lidhura me sigurinë ndikon në veçanti tek vendet e trashëgimisë së Kishës Ortodokse Serbe. Shumica e incidenteve përfshinin thyerje dhe vjedhje të

³¹ „Sfidat në mbrojtjen e trashëgimisë kulturore të cënueshme të paluajtshme në Kosovë”, op. cit.

³² „Mbrojtja e Trashëgimisë Kulturore në Kosovë”, op. cit.

parave ose sendeve me vlerë, të cilat, përkundër mungesës së motivimit etnik, ndikojnë negativisht në perceptimin e sigurisë në mesin e serbëve të Kosovës.³³

OSBE-ja vërejtë se trendi i përgjithshëm në rritje i incidenteve në vendet e trashëgimisë kulturore vazhdoi pas vitit 2014, me një numër total prej 247 incidentesh të raportuara midis janarit 2014 dhe dhjetorit 2020. Veçanërisht, ndërsa vetëm gjashtë raste u dokumentuan në 2014, numri u rrit në 47 nga vitin 2020, duke arritur kulmin në 61 incidente në vitin 2019. Kjo rritje i është atribuar kryesisht një rritjeje në vjedhje me motivacion ekonomik.³⁴

Nga totali i incidenteve të raportuara, 112 u identifikuan si vjedhje të parave ose të pasurisë, që përbën rreth 45% të të gjitha rasteve. Vjedhjet kryesisht synonin vendet e lidhura me Bashkësinë Islame (63 incidente, 56%) dhe Kishën Ortodokse Serbe (43 incidente, 38%), për të cilat Policia e Kosovës sugjeron se demonstrojnë një shënjestrim të motivuar ekonomik dhe jo etnik të trashëgimisë kulturore serbe.³⁵

Megjithatë, në mesin e 135 rasteve të mbetura që nuk kanë të bëjnë me para apo asete, 57% kanë ndodhur në pronat e Kishës Ortodokse Serbe, ndërsa 24% kanë pasur në shënjestër pronat e Bashkësisë Islame. Janë regjistruar gjithsej 86 incidente të vandalizmit, ku shumica (48) janë drejtuar kundër objekteve të Kishës Ortodokse Serbe dhe 25 kundër Bashkësisë Islame. Llojet e vandalizmit ishin të ngjashme nëpër komunitetet fetare, duke përfshirë dritaret e thyera, dyert e dëmtuara dhe shkatërrimin e varrezave.

Sa i përket zbatimit të ligjit, Policia e Kosovës ka bërë përpjekje të dukshme për të përmirësuar sigurinë e objekteve të trashëgimisë kulturore serbe. Njësia e Policisë së Kosovës për Sigurimin e Objekteve të Trashëgimisë Kulturore dhe Fetare aktualisht monitoron 24 objekte dhe monumente fetare në baza 24/7, duke përfshirë 10 Zona të Veçanta të Mbrojtura (ZVM). KFOR-i vazhdon të ruajë Manastirin e Deçanit.³⁶

Korniza ekzistuese ligjore, veçanërisht Kodi Penal, parashikon sanksione për krimet e kryera kundër pronës kulturore. Megjithatë, pavarësisht se incidentet e raportuara janë dërguar në gjykata, vetëm një numër i kufizuar ndiqet më tej, kryesisht për shkak të autorëve të paidentifikueshëm ose nivelit të vogël të dëmeve. Përveç kësaj, procedurat e gjata gjyqësore dhe dënimet e papërshtatshme janë dëshmuar të pamjaftueshme për të penguar autorët e

---

³³ „Sfidat në mbrojtjen e trashëgimisë kulturore të prekshme të paluajtshme në Kosovë“, op. cit.

³⁴ „Mbrojtja e Trashëgimisë Kulturore në Kosovë“, op. cit.

³⁵ Po aty.

³⁶ Po aty.

mundshëm, duke reflektuar një trend shqetësues si në kryerjen e krimeve ashtu edhe në ndjekjen e tyre kundër trashëgimisë kulturore në Kosovë.³⁷

Gjatë intervistave, bashkëbiseduesit evidentuan një tendencë shqetësuese në lidhje me incidentet e vjedhjes dhe vandalizmit që ndodhin kryesisht në zonat ku mungon mbrojtja policore. Aktualisht, policia nuk ruan afërsisht 80% të këtyre vendeve të rëndësishme kulturore, duke i lënë ato të cenueshme.³⁸

Një shqetësim i veçantë u ngrit në lidhje me incidentet me motive fetare ose etnike të raportuara në mënyrë të pasaktë nga organet e zbatimit të ligjit si dëme pronësore. Siç u theksua gjatë bisedimeve me bashkëbiseduesit dhe përfaqësuesit e komuniteteve, keqklasifikimet e shpeshta shtrembërojnë realitetin e kërcënimit ndaj trashëgimisë kulturore serbe dhe kontribuojnë në ndjenjën e frikës në mesin e komuniteteve serbe të Kosovës. Dënimet për shkelësit mbeten minimale dhe nuk shërbejnë si parandaluese.^{39 40}

Për t'i adresuar këto çështje, bashkëbiseduesit dhe përfaqësuesi i komunitetit avokuan për rritjen e numrit të policëve serbë të Kosovës për të mbrojtur në mënyrë specifike vendet e trashëgimisë kulturore serbe dhe për të pasur një përgjigje më të fuqishme gjyqësore ndaj sulmeve të raportuara kundër këtyre vendeve. Ata theksuan se marrëdhënia ndërmjet serbëve të Kosovës dhe shqiptarëve të Kosovës mbështetet shumë në besimin dhe shumë serbë të Kosovës shprehin skepticizëm në lidhje me aftësinë e autoriteteve kryesisht shqiptare etnike për të mbrojtur vendet e tyre kulturore.⁴¹

---

³⁷ Po aty.

³⁸ Intervistat.

³⁹ Intervistat.

⁴⁰ Forumet e komunitetit.

⁴¹ Intervistat.

PËRVETËSIMI KULTUROR DHE NARRATIVAT POLITIKE

Përvetësimi i trashëgimisë kulturore serbe mbetet një shqetësim i rëndësishëm, veçanërisht për shkak të narrativave në diskursin publik të cilat riformulojnë vendet dhe trashëgiminë serbe si bizantine ose katolike, duke i keqpërvetësuar ato me identitetin dhe historinë etnike shqiptare. Kjo retorikë nuk shtrembëron vetëm kontekstin historik, ajo minon identitetin kulturor serb, duke nxitur shqetësimet për integritetin dhe ruajtjen e këtyre vendeve.

Ndikimi i narrativave politike në trashëgiminë kulturore

Vështrimet nga diskutimet me bashkëbiseduesit dhe forumet e komunitetit (fokus grupet) zbulojnë ndikimin e thellë të narrativave politike. Pjesëmarrësit theksuan se narrativa të tilla formësojnë perceptimin publik dhe, nga ana tjetër, ndikojnë në vendimet e politikave që lidhen me mbrojtjen e vendeve kulturore. Paraqitja e trashëgimisë serbe si shqiptare të Kosovës gjeneron një mosbesim ndaj institucioneve të Kosovës, pasi komuniteti serb i Kosovës ka frikë se kërkimi i mbrojtjes nga këto institucione mund të çojë në një pretendim formal mbi trashëgiminë e tyre nga shqiptarët e Kosovës.^{42 43}

Ky mjedis mosbesimi ka pasoja të prekshme. Serbët e Kosovës hezitojnë të ndjekin mbrojtjen formale të vendeve të tyre nga institucionet e Kosovës, nga frika se mund të shfrytëzohet për narrativa të mëtejshme që mohojnë këto lokacione të identitetit të tyre serb. Pjesëmarrësit në diskutime theksuan se kjo frikë i ka rrënjët në kontekstin më të gjerë të përvetësimit kulturor, të cilin ata e shohin si një mjet politik për delegjtimimin dhe fshirjen e trashëgimisë serbe në Kosovë.

---

⁴² Intervistat.

⁴³ Forumet e komunitetit.

KONKLUZIONI

Ruajtja e trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë është një sfidë komplekse dhe e shumëanshme, e ndërlikuar e lidhur me ankesat historike dhe tensionet e vazhdueshme politike. Kornizat ekzistuese ligjore që synojnë mbrojtjen e trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë, veçanërisht dispozitat e përshtetura në Planin e Ahtisaarit dhe Ligjin për Zonat e Veçanta të Mbrojtura (ZVM), janë thelbësore por të pamjaftueshme në formën e tyre aktuale. Ndërsa këto instrumente ligjore njohin dhe synojnë të mbrojnë vendet kulturore serbe, zbatimi i tyre praktik është i mbushur me sfida. Boshllëqet në zbatim dhe zbatimi jo konsistent i ligjeve pengojnë efektivitetin e këtyre mbrojtjeve. Për më tepër, mungesa e një inventarizimi gjithëpërfshirës dhe të përditësuar të pronave kulturore serbe e përkeqëson situatën në Kosovë, duke e vështirësuar njohjen, menaxhimin dhe mbrojtjen e vendeve të rëndësishme në mënyrë adekuate.

Planet hapësinore komunale duhet të pranojnë në mënyrë eksplicite ZVM-të dhe të sigurojnë që ato të integrohen në kornizat e zhvillimit. Çështja e ndërtimeve pa leje mbetet e përhapur, e përkeqësuar nga mungesa e mekanizmave për të ndaluar zhvillime të tilla ose për të rikthyer objektet në gjendjen e mëparshme. Kjo neglizhencë nënvizon nevojën urgjente për përmirësimin e proceseve të planifikimit hapësinor që respektojnë dhe përfshijnë rëndësinë historike dhe kulturore të këtyre zonave.

Siguria mbetet një shqetësim kryesor që ndikon në integritetin e të gjitha objekteve të trashëgimisë kulturore të Kosovës, veçanërisht të atyre që lidhen me Kishën Ortodokse Serbe. Ngjarjet historike, si dhuna e vitit 2004, kanë lënë një gjurmë të thellë në perceptimet e serbëve të Kosovës për sigurinë, duke kontribuar në një ndjenjë të vazhdueshme të cenueshmërisë. Edhe pse kalimi i përgjegjësive të sigurisë nga NATO (KFOR) në Policinë e Kosovës shënoi një ndryshim të rëndësishëm, aranzhimet aktuale të sigurisë ende i lënë shumë objekte të trashëgimisë kulturore serbe të mbrojtura në mënyrë joadekuate. Një rritje alarmante e incidenteve të vjedhjeve dhe vandalizmit që nga viti 2014 nënvizon nevojën urgjente për një prani të shtuar të organeve të zbatimit të ligjit dhe një përgjigje më të fuqishme gjyqësore ndaj incidenteve, për të mbrojtur këto thesare kulturore.

Çështja e përvetësimit është një sfidë e rëndësishme me të cilën përballen trashëgimia kulturore serbe në Kosovë. Narrativat politike që i inkuadrojnë vendet kulturore serbe si pjesë të një trashëgimie më të gjerë bizantine apo katolike, shërbejnë për të shtrembëruar kontekstet historike dhe për të gërryer identitetin e komunitit Serb në Kosovës. Narrativa të tilla ngjallin mosbesim ndaj

institucioneve të Kosovës, duke shkaktuar që shumë serbë të Kosovës të hezitojnë të kërkojnë mbrojtje për vendet e tyre kulturore. Bashkëbiseduesit dhe anëtarët e komunitetit gjithashtu theksojnë nevojën për një qasje të unifikuar për t'iu kundërvënë këtyre narrativave të dëmshme, duke avokuar për iniciativa të edukimit dhe ndërgjegjësimit që promovojnë përfaqësime të sakta historike dhe nxisin një kuptim të përbashkët të trashëgimisë së larmishme kulturore të Kosovës.

Këshilli Zbatues dhe Monitorues (KZM) luan një rol vendimtar në ruajtjen e trashëgimisë kulturore dhe fetare serbe në Kosovë, megjithatë ai përballet me sfida të shumta që minojnë efektivitetin e tij. Takimet e parregullta, tensionet politike dhe mungesa e zbatimit të vendimeve pengojnë aftësinë e KZM-së për të përmbushur mandatin e saj në mënyrë efektive. Edhe pse KZM-ja ka arritur sukses të zgjidhë e rasteve specifike, ndikimi i saj i përgjithshëm është i kufizuar nga mjedisi më i gjerë politik. Kështu, KZM-ja mbetet një mekanizëm thelbësor por i pashfrytëzuar për mbrojtjen e vendeve të trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë. Forcimi i mandatit të KZM-së dhe fuqizimi i tij me mjete shtesë mund të rrisë ndjeshëm aftësinë e tij për të mbrojtur në mënyrë më efektive të ZVM-ve dhe vendeve të Kishës Ortodokse Serbe. Ekziston një nevojë urgjente për një kornizë që i mundëson KZM-së të marrë vendime me ndikim në lidhje me ruajtjen dhe menaxhimin e trashëgimisë kulturore, duke siguruar kështu që këto vende të mbrohen dhe mirëmbahen në mënyrë adekuate për gjeneratat e ardhshme.

REKOMANDIMET

Për të adresuar në mënyrë efektive sfidat e shumëanshme që kanë të bëjnë me ruajtjen e vendeve të trashëgimisë kulturore serbe në Kosovë, rekomandohen si në vijim:

- **Zbatimi efektiv i ligjeve ekzistuese dhe zhvillimi i një inventari gjithëpërfshirës të vendeve të trashëgimisë kulturore serbe.** Duhet të ketë gjithashtu rishikime dhe përditësime periodike të listes së inventarit për të pasqyruar ndryshimet dhe zbulimet e reja. Kjo ka të bëjë si me ZVM-të ashtu edhe me vendet kulturore jashtë tyre.
- **Integrimi i ZVM-ve në proceset e planifikimit hapësinor komunal.** Duke siguruar që vendet e trashëgimisë kulturore të njihen dhe të përfshihen në planet hapësinore dhe zhvillimore, ndërtimet e paautorizuara mund të kategorizohen lehtësisht si të tilla dhe të parandalohen, duke mbrojtur kështu integritetin e këtyre vendeve të rëndësishme të trashëgimisë.
- **Sigurimi që listat e inventarit publikohen në kohë në të dyja gjuhët zyrtare.** Sigurimi i transparencës më të madhe dhe sigurimi i qasjes gjuhësore do të përfaqësonte një hap kritik në rivendosjen e nivelit të besimit në proces, duke hapur rrugën për një angazhim të zgjeruar të serbëve të Kosovës me institucionet kompetente të Kosovës.
- **Rritja e pranisë së policisë në vendet e trashëgimisë kulturore, veçanërisht në zonat ku aktualisht mungon mbrojtja adekuate.** Kjo qasje proaktive do të shërbente si një pengesë kundër vjedhjes dhe vandalizmit, duke mbrojtur vendet dhe përmbajtjen e tyre dhe duke nxitur një mjedis më të sigurt si për komunitetet ashtu edhe për vizitorët.
- **Inkurajimi i ngritjes së vetëdijes, edukimit dhe mirëkuptimit ndërmjet komuniteteve dhe promovimi i përfshirjes në mbrojtjen e trashëgimisë kulturore.** Iniciativat që nxisin mirëkuptimin historik dhe kulturor, bazuar në raporte të sakta historike dhe ndjenjën e përgjegjësisë së përbashkët tek dhe ndërmjet komuniteteve lokale mund të çojnë në kohezion më të mirë social dhe pjesëmarrje më aktive të komunitetit në mbrojtjen e këtyre vendeve.

Forcimi i KZM-së

- KZM-ja duhet të **zgjerojë anëtarësimin e saj për të përfshirë përfaqësues nga një spektër më i gjerë i komunitetit serb të Kosovës**, jo vetëm ata që janë të lidhur me Kishën Ortodokse Serbe. Kjo qasje gjithëpërfshirëse do të sigurojë përfaqësimin e perspektivave dhe interesave të ndryshme brenda komunitetit serb të Kosovës.
- Në vend që të mbështetet vetëm në vendimmarrje të bazuar në konsensus, KZM-ja mund të konsiderojë **zbatimin e një sistemi të votimit që u jep më shumë kompetenca përfaqësuesve serbë të Kosovës**. Ky

ndryshim do t'i fuqizonte anëtarët e komunitetit që të kenë një rol më aktiv në vendimet që prekin trashëgiminë e tyre kulturore dhe rrisin llogaridhënien brenda kështillit.

- KZM-së duhet t'i jepet **autoriteti i qartë për të nxjerrë vendime obliguese në lidhje me mbrojtjen e vendeve të trashëgimisë kulturore**. Këto vendime duhet të shoqërohen nga ministria e caktuar përgjegjëse, e cila do të mbajë përgjegjësi për zbatimin e vendimeve dhe do të jetë e obliguar që t'i raportojë KZM-së.
- Autoriteti i **KZM -së duhet të shtrihet përtej menaxhimit të ZVM-ve për të përfshirë të gjitha vendet e trashëgimisë kulturore serbe në mbarë Kosovën**, duke njohur rëndësinë e vendeve për komunitetin serb të Kosovës, duke ruajtur identitetin kulturor të komunitetit dhe duke nxitur kohezionin më të mirë social.
- Vendosija e **një orari për takime të rregullta dhe korniza të strukturuarra operacionale** për të lehtësuar vendimmarrjen efektive dhe për të siguruar që KZM-ja të mbetet e përgjegjshme ndaj sfidave të reja.

BIBLIOGRAFIA

Dokumentet ligjore, raportet e politikave dhe burimet e medias

„Sfidat në mbrojtjen e trashëgimisë kulturore të prekshme të paluajtshme në Kosovë”. OSBE. <https://www.osce.org/files/f/documents/c/8/117276.pdf>.

„Propozimi Gjithëpërfshirës për Zgjidhjen e Statusit të Kosovës (S/2007/168/Add.1)“.

ReliefWeb. <https://reliefweb.int/report/serbia/comprehensive-proposal-kosovo-status-settlement-s2007168add1>.

„Ligji për Trashëgiminë Kulturore”. Kuvendi i Republikës së Kosovës. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2533&langid=2>.

„Ligji për Zonat e Veçanta të Mbrojtura”. Kuvendi i Republikës së Kosovës. <http://old.kuvendikosoves.org/?cid=2,191,248>.

„Lista e Trashëgimisë Kulturore për Mbrojtje të Përkohshme“. Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit e Kosovës. <https://www.mkrs-ks.org/?page=1,153>.

„Lista za kulturnu baštinu pod privremenom zaštitom“. Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit e Kosovës. <https://www.mkrs-ks.org/?page=3,153>.

„Një ndërtesë e re po ndërtohet në afërsi të Gazimestanit“. Radio Kim. <https://kossev.info/nice-nova-gradjevina-nedaleko-od-gazimestana/>.

„Mbrojtja e Trashëgimisë Kulturore në Kosovë”. OSBE. <https://www.osce.org/files/f/documents/e/b/522892.pdf>.

„Kuint, Zyra e BE-së e shqetësuar nga vendimi i Kosovës për të refuzuar hyrjen e Patriarkut të KOS”. N1. <https://n1info.rs/english/news/quint-eu-office-concerned-by-kosovo-decision-to-deny-entry-to-spc-patriarch/>.

„KOS në Kosovë ndërpret kontaktet me autoritetet e Kosovës për shkak të shkeljes së sundimit të ligjit“. Anadolu Ajansi. <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/spc-na-kosovu-prekinuo-kontakte-s-kosovskim-vlastima-zbog-kr%C5%A1enja-vladavine-prava/2605072>.

Ky publikim është krijuar si pjesë e një projekti të zbatuar nga organizata joqeveritare Qendra për Veprime Sociale Pozitive (CASA) me mbështetje financiare nga Ambasada Britanike në Prishtinë. Pikëpamjet e shprehura në këtë publikim i përkasin autores dhe nuk reflektojnë domosdoshmërisht pikëpamjet e Ambasadës Britanike